

Salmedin Mesihović, *Geneza zla - Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 2017, 210.

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, u Sarajevu 2017. godine izdalo je knjigu autora Salmedina Mesihovića pod nazivom "*Geneza zla - Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike*". Navedeno djelo originalnog naslova karakteriše pisanje o jednom vrlo zanimljivom i turbulentnom periodu rimske historije s kraja Srednje Republike, kada se rimskom državom nezaustavljivo širila ekonomska i socijalna kriza koja je ulazila u sve sfere tada korumpiranog rimskog društva, a posljedice iste vidljive su bile i u kasnijim periodima rimske historije. Salmedin Mesihović se istakao kao autor brojnih publikacija čija tematika je vezana za antičku historiju, njeno klasično razdoblje i ilirsku prošlost. Pored brojnih radova objavljenih na temu ilirske prošlosti i dodirima sa rimskom civilizacijom istakao se i u pisanju knjiga koje se tiču opšte rimske historije što nije karakteristično za autore sa prostora Balkana koji uglavnom obrađuju teme iz regionalne antičke prošlosti. Zanimanje autora za opštu rimsku historiju može se vidjeti i na osnovu nekoliko prethodnih knjiga i naučnih radova koji su predstavljali svojevršno osvježenje u proučavanju rimske prošlosti. Jedna takva knjiga je i "*Geneza zla - Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike*", čija se vrijednost ogleda u velikoj hrestomatiji izvora u prvom dijelu knjige i detaljnoj analizi faktora i činjenica u drugom dijelu knjige koji su doveli do agrarne krize s posebnim

osvrtnom na one najniže slojeve u socijalnoj hijerarhiji Rimske Republike.

Knjiga, obima 210 stranica podijeljena je u dva dijela. U prvom dijelu knjige nazvanom *Fontes* odnosno izvori, Mesihović obrađuje veliki broj radova grčko-rimskih autora. Podaci uzeti iz literarnih antičkih vrela pomogli su da se prikaže okvirni početak procesa, nastanka i razvoja agrarne krize, te dalekosežnih posljedica koje je kriza donosila sa sobom. Poglavlje *Fontes* predstavlja izbor iz izvorne građe samo onih podataka koji su vezani za antička razmišljanja i stavove u kontekstu agrarne krize i njenih uzroka što je i sam autor naveo u predgovoru ove knjige. Antički pisci kao što su: Aristotel, Katon Stariji, Polibije, Kasije Hemina, Ciceron, Salustije Krisp, Marko Terencije Varon, Diodor, Strabon, Tit Livije Velej Paterkul, Valerije Maksim, Seneka, Plinije Stariji, Plutarh, Kornelije Tacit, Lucije Flor, Apijan, Aul Gelijs, Sekst Aurelije Viktor i Augustin u svojim spisima spominjali su agrarnu krizu, te političke, društvene i ekonomske promjene koje su dovele do krize u republikanskom sistemu Rimske države. Pored neiscrpnih podataka koji se nalaze u djelima antičkih pisaca veliki značaj za ovu knjigu svakako je i prevod istih. Navedenom hrestomatijom izvora u prvom dijelu knjige, autor je ostavio vrlo značajne prevode literarnih vrela koja su pisali grčko-rimski autori s posebnim osvrtom na agrarnu krizu, a koja u prethodnom periodu nisu prevedena na bosanski jezik.

Pisanje o događajima koji su doveli do agrarne krize, društvena, politička i ekonomska situacija u Rimu počinje u drugom dijelu knjige nazvanim *Rekonstrukcija* u kojem je akcenat stavljen na: javno zemljište ili *ager publicus*, zakone Licinija i Sekstija i agrarno zakonodavstvo do perioda krize sa

kraja Srednje Republike, uzroke agrarne krize sa kraja Srednje Republike, robovski rad, oslobođenike, posljedice krize, demografsku krizu, političke posljedice krize, korupciju, krizu vojske, te pokušaje reformi. Navedeni termini predstavljaju naslove tematskih cjelina u drugom dijelu knjige gdje su objašnjeni: republički zakoni, uzroci koji su doveli do agrarne krize, položaj najnižih dijelova stanovništva u rimskoj hijerarhiji uključujući robove na čijem primjeru se najjasnije oslikava period krize, oslobođenike, korupciju na koju su ukazivali brojni rimski pisci kao masovnu pojavu i genezu koja je najviše uticala na agrarnu krizu, te stanje u rimskoj vojsci u periodu agrarne krize.

U prvom naslovu *Ager publicus*, autor se osvrće na značaj javnog zemljišta koji je nakon ratova i uspjeha u istim, eksproprijacijom i konfiskacijom dijela teritorija pobijedenih naroda znatno narastao. Objasnjavajući proces dobivanja *ager publicusa*, Mesihović spominje vrlo liberalan odnos, sa vrlo malo ograničenja i zakonskih kontrola, kada je u pitanju javno zemljište što će u kasnijem periodu biti jedan od elemenata "isklјavanja sjemena zla agrarne krize". Zloupotrebe i uzurpacije *ager publicusa* počele su od bogatijih i imućnijih slojeva rimskog društva koji su nudeći veću zakupninu koristili prostranija područja javnog zemljišta, a njihov novac bio je prijeko potreban državi posebno u vremenima ratova. Mesihović se osvrće posebno na rimske zakone koji nisu bili jasno definisani kada je u pitanju raspodjela javnog zemljišta.

Zakoni Licinija i Sekstija i agrarno zakonodavstvo do perioda krize sa kraja Srednje Republike, predstavljaju naslov u knjizi gdje su objašnjene osobenosti zakona koja su dva plebejska tribuna, Licinije i Sekstije donijeli 367. godine prije nove ere. U knjizi se na de-

taljan način objašnjavaju sve pogodnosti, ali i negativne strane zakona dvojice tribuna, te su zbog toga povezani sa drugim zakonima donešenim za vrijeme Rimske Republike. Autor u dijelu rada pod naslovom *Uzroci agrarne krize sa kraja Srednje Republike* akcenat stavlja na preraspodjelu osvojenog zemljišta i ostale uzroke koje su doveli do agrarne krize. Kao ključni faktor u izbijanju krize spominje se Hanibal i njegov pohod koji je znatno uzdrmao rimsku državu. Potom se navode i kasniji ratovi koji su uvjetovali značajnu mobilizaciju seljaka, a oni su obavljanjem vojničke službe napuštali svoju zemlju. Svemu tome kao negativna posljedica išlo je u prilog i plaćanje direktnih i indirektnih poreza. Mesihović na osnovu sačuvanih izvora precizno navodi i brojke naglog priliva velikih količina novca u Republiku i Italiju nakon ratova što će po rimsku državu imati negativnu posljedicu. Pohlepa rimskih vlasti, korupcija i nekontrolisan priliv novca imućnijih slojeva stanovništva, u knjizi je navedena kao jedan od glavnih uzroka agrarne krize. Rimsko osvajanje i nametanje hegemonije širom Mediterana dovelo je do uvoza žitarica van Italije tako da italski sitnoposjednik više nije imao nikakvu snagu da se nosi sa konkurencijom sicilskog, afričkog i egipatskog života. Autor kao paradoksalnu činjenicu navodi da su rimski seljaci, kao ključni elementi najviše doprinijeli stvaranju Rimske imperije, a kasnije sami sebi uništili ekonomsku osnovicu svoje egzistencije. U ovom naslovu u knjizi akcenat stavlja na imperijalizam kao vrlo bitnu kategoriju koja je omogućavala latifundijsku ekonomiju jer je osiguravao tržište za njenu robu. Upravo radi interesa latifundijske ekonomije prihvaćena je politika nazvana *Nova sapientia*, koju Mesihović smatra grubim i ogoljenim teritorijalnim imperijalizmom. Najveći profit od latifundija imali su najbogatiji

Rimljani jer su bili jedini u mogućnosti kupiti velika zemljišta, a pojava većeg broja robova dovodila je do pauperizacije slobodnih seljaka i demografskih promjena stanovništva što je u knjizi prikazano kao jedna od velikih posljedica agrarne krize.

U dijelu knjige koji se naziva *Robovski rad*, autor se osvrće na položaj izuzetno značajnog dijela stanovništva za rimsku državu koji na historijsku pozornicu dolazi zahvaljujući čestim pobunama čije razloge i početke treba tražiti upravo u vremenima agrarne krize. Sve promjene koje su počele među robovima počele su upravo sa agrarnom krizom jer u prethodnom periodu odnosno do trećeg stoljeća prije nove ere, broj robova u Italiji i Republici bio je zanemariv i još uvijek je dominirao slobodni čovjek kao osnovni proizvođač. Mesihović navodi slijevanje velikog broja robova u sam grad Rim i veliku potražnju za njima nakon što se znatno smanjio broj seljaka. Kao najveći izvor robova bili su ratovi u kojima su rimsko-italske armije dolazile do velikog broja zarobljenika. Ovako detaljna analiza položaja robova i statusa u rimskom društvu tokom perioda Rimske Republike predstavlja novinu u našoj historiografiji. Zbog toga je ovo jedna od prvih knjiga u bosanskohercegovačkoj historiografiji gdje se daje objašnjenje da robovi nisu predstavljali jedinstvenu klasu, stalež ili sloj, pa je to uobičajeno posmatranje antičkog rimskog društva i ekonomike samo preko odnosa rob - robovlasnik potpuno pogrešno. Oslobođanje robova, objašnjeno je u poglavlju sa nazivom *Oslobođenici*, gdje pisac opisuje proces oslobođanja robova koji je bio inspirisan različitim motivima. Pišući o robovima, Mesihović je pored neospornih činjenica o njihovom uticaju na agrarnu krizu, u ovom dijelu knjige dao značajne podatke

o robovima i njihovom položaju u okviru Rimske Republike.

O posljedicama krize pisano je u istomenom dijelu knjige gdje se kao temeljna i glavna posljedica navodi pauperizacija sitnog i srednjeg sloja italskog stanovništva. Upravo ove dva sloja u republikanskom rimskom uređenju autor prikazuje u kontekstu ključnih za širenje i uspjeh Rimske države. Hrabrost u ratu protiv genijalnog Hanibala, pripisana je upravo srednjem i sitnom rimskom sloju kao i dominacijom skoro čitavim Mediteranom. Navodeći uzurpacije javnih zemljišta od strane pojedinaca, umnožavanje latifundija i sve veći priliv robova, Mesihović kao žrtvu predstavlja slobodno stanovništvo koje je, izloženo nezaposlenošću, polahko iščezavalo, a promjene u monetarnom sustavu nakon Drugog punskog rata.

Svaka kriza u državi za sobom je povlačila demografske promjene što je bio slučaj i sa agrarnom krizom u starom Rimu. Te demografske promjene u ovoj monografiji navedene su kao jedna od najvažnijih posljedica agrarne krize. Priliv seljaka u gradove bio je veliki i država takve demografske promjene nije mogla kontrolisati. U poglavlju koje je i naslovljeno *Demografska kriza*, autor se osvrće na statističke podatke prisutne u djelima rimskih i grčkih pisaca. Temeljnom analizom izvora prikazani su statistički podaci koji su najbolje oslikavali agrarnu krizu.

Posebno značajan dio knjige, autor je posvetio korupciji. Veoma rasprostranjena pojava u periodu krize ulazila je u skoro sve sfere rimskog društva. Sam naslov knjige "Geneza zla" vjerovatno bi se jednim svojim dijelom naslanjao na pojavu korupcije i iskrivljenosti društvene i političke svijesti među rimskim dužnosnicima i nosiocima vlasti. Kao i u prethodnim poglavljima, rekonstrukcija događaja vršena je na osnovu

podataka koje pružaju grčko-rimski izvori, a oni su kao jednu od devijacija rimskog društva i uzdrmanih pravnih normi upravo spominjali korupciju. Mesihović ovu masovnu pojavu, kasnije duboko ukorijenjenu u institucije Republike, smatra pokretačem i jednim od glavnih uzroka koji su doveli do pojave agrarne krize. Pored korupcije i podmitljivosti, vrlo značajna stavka koja se navodi u ovom dijelu knjige jeste pronevjera javnih sredstava. Dekadencija nobiliteta posebno je bila izražena u vremenu krize. Oslanjanje na korupciju, aroganciju i dekadentno ponašanje u odnosu na stare rimske vrline, vrijednosti i moralne kvalitete, autor smješta u kontekst "Geneze zla", koja se širila svim duštvenim, političkim i ekonomskim strukturama Rimske Republike.

Rimska osvajanja u republikanskom periodu, Mesihović veže za vrlo dobro organiziranu rimsku vojsku koju je kao i sve rimske državne institucije zahvatio period agrarne krize koji je iziskivao neophodne reforme. Dio knjige autor je posvetio vojsci sa jednostavnim naslovom "*Kriza vojske*", gdje se najbolje vidi primjer prethodno spomenutih negativnosti i agrarne krize koji su kao uzročno-posljedičnu vezu imale i krizu u vojnom sistemu. Nemar republičkih institucija i potpuno drugačiji položaj seljaka u odnosu na Ranu i dio Srednje republike, autor spominje kao ključne faktore za slabljenje moći rimske vojske. Agrarna kriza, prema mišljenju Mesihovića, uslovlila je potpunu reformu rimske vojske pokrenutu za vrijeme Gaja Marija, kada je ona dobila osobenosti profesionalne vojske. Ipak, jedna od posljedica te reforme uslovlila je prebacivanje stvarne moći na autoritativne i popularne vojskovođe, pa su tako dobrovoljni i profesionalni rimski vojnici bili više odani svojim vojskovođama, nego institucijama republike. U ovom naslovu, autor je

hronološki objasnio sve pozitivne i negativne elemente u rimskoj vojsci za vrijeme republičkog uređenja koje su kasnije dovele do temeljitih promjena.

U "*Zaključnim razmatranjima*", autor na pet stranica teksta navodi značaj historijskih izvora za proučavanje jedne ovako kompleksne teme. Izvori su imali nešto drugačiji pristup kada je u pitanju analiziranje i razvoj agrarne krize, ali Mesihović spominje njihovu autentičnost. Kod jednih posmatranje krize ide kroz njen vrijednosno-moralni aspekt, a kod drugih kroz prezentaciju stvarnih uzroka krize, koji su bili ekonomske i socijalne naravi i proizišli su iz kršenja starih rimskih zakona i etičkih vrijednosti. Za razliku od rimskih historiografa, grčki pisci su bili znatno precizniji i prenijeli su stvarne uzroke agrarne krize. Autor je naveo i osvrt moderne historiografije na period agrarne krize. Nasuprot marksističkog pristupa koji je nastojao da sve socijalne, ekonomske i političke probleme krize ubaci u matrice marksizma postojao je i taj, kako Mesihović navodi, pristup liberalnog kapitalizma koji je nastojao da ekonomsku i socijalnu krizu, kao i pojavu Grakha i njegovih reformi objasni u kontekstu svojih ideoloških shvatanja. Taj prvi marksistički pristup više je akcenat stavljao na klasne borbe, dok je drugi bio više relativizirajući i dekonstruktivni. Ova knjiga je zbog toga posebno interesantna jer okretanje bilo kojoj strani osim izvornoj građi ne može se primjetiti. Kreiranje historije na osnovu određenih ideoloških principa nije prisutno kod autora knjige, a sve napisano predstavlja rekonstrukciju izvorne građe.

Ipak, ono što je najzanimljivije u ovom posljednjem obraćanju autora knjige jeste analiza posljedica agrarne krize. I nakon grakhovske revolucije (133-121. godine prije nove ere) pitanje *ager publicusa* bilo je

aktuelno što je imalo za posljedicu donošenja brojnih zakona. Nespremnost suočavanja s krizom i sprovođenja reformi doveli su do dalekosežnih posljedica koje su se manifestovale kroz: agresivno suprotstavljanje političkih stranki, porast nasilja, atentate, tri građanska rata, proskripcije i pogubljenja, pljačke, masovne konfiskacije, te nasilno prisvajanje zemljišta od strane latifundista. U monografiji je naveden veliki broj promjena u rimskoj politici i društvu čije korijene treba tražiti upravo u vremenu agrarne krize.

Značaj knjige se ogleda u autorovom odličnom poznavanju u regionalnim okvirima ne baš popularne teme iz opšte rimske historije. Dvije veće cjeline koje čine dva dijela knjige međusobno su povezane i predstavljaju jednu odlično napisanu sintezu o političkim i društvenim previranjima iz vremena agrarne krize u Rimskoj Republici. Bogata hrestomatija izvora u prvom dijelu rada i kasnija rekonstrukcija događaja i obrada istih na osnovu vlastitih stavova autora i korištenja moderne literature čine ovu knjigu potpunom i sadržajnom. Vrijednost knjige se ogleda i u pisanju o temama iz rimske historije koje nemaju veze sa ratovima ili rimskom interakcijom sa ilirskim narodima, čime se knjiga i autor Salmedin Mesihović čine unikatnim sa prostora Zapadnog Balkana. Kao odličan poznavalac ekonomskih i socijalnih prilika, autor se odlikuje i zanimljivim i jasnim stilom pisanja koji pruža mogućnost i onima koji nisu upoznati sa antičkom historijom da navedenu knjigu pročitaju i razumiju. Posljedice agrarne krize osjetile su se i nakon završetka Srednje Republike, pa bi se možda otvorila mogućnost o pisanju još jednog rada koji bi se naslanjao na ovu knjigu.

ALDIN ĆATIĆ

Aleksandar Jašarević, Ernad Prnjavorac (ur), *GRAD U BRONZI*, Muzej Tešanj, Tešanj 2018., 92 str.

Arheološka istraživanja čini kompleksan skup radnji, od iskopavanja arheološkog materijala, njegove naučne obrade, konzervacije, do prezentacije u vidu izložbe ili naučne publikacije. Često nabrojani slijed radnji traje dosta dugo ili nerijetko se i ne izvede do kraja što ostavi posljedice na uspješnu rekonstrukciju slike o životu ljudi u pradávnjoj prošlosti na određenom prostoru. No, to nije slučaj sa arheološkim istraživanjima sprovedenim tokom 2017. godine na lokalitetu Grič u Tešnju u vezi sa kojima je krajem decembra 2018. godine javnosti predstavljena izložba i kataloško-monografska publikacija pod naslovom Grad u bronzi.

Publikacija se sastoji iz četiri priloga i bibliografije svih priloga u katalogu. U prvom dijelu kojeg potpisuju Ago Mujkanović i Ernad Prnjavorac iz Muzeja Tešanj (str. 7-15) dat je pregled historijata arheoloških istraživanja na prostoru opštine Tešanj koji je kontinuirano naseljavan počev od perioda srednjeg paleolita zahvaljujući prirodno-geografskim odlikama i resursima potrebnih za opstanak tadašnjih ljudi. Prvo evidentiranje kulturno-historijskih spomenika na ovom prostoru nalazimo još kod Artura Evansa, dok prve nalaze iz kasnog bronzanog doba iz Paklenice, a kasnije iz ostava Tešanj I i Srpska Varoš I objavljuje Ćiro Truhelka 1907. godine u najznačajnijem naučnom glasilu Bosne i Hercegovine – Glasniku Zemaljskog muzeja. Nakon Drugog svjetskog rata intenziviraju se i aktivnosti na rekognosciranju, evidentiranju i istraživanju arheoloških spomenika pa autori posebnu pažnju poklanjaju rezultatima koje su dala istraživanja neolitskih lokaliteta koje je vodio profesor Alojz Benac, te istraživanjima tešanjске